

समुदाय-आधारित शिक्षण

डॉ.शीतल देवळालकर,
सह्हायक प्राध्यापक,
अध्यापक महाविद्यालय, वडगाव मावळ

गोषवारा :

समुदाय-आधारित शिक्षण ही एक शिकवण आणि शिकण्याची रणनीती आहे जी परस्पर शिक्षण आणि सखोल मनन यावर अधिक जोर देऊन शिकण्याचा अनुभव समृद्ध करण्यासाठी अर्थपूर्ण समुदाय प्रतिबद्धता, निर्देश आणि चिंतन यांचा एकत्रित विचार मांडते.

“कम्युनिटी बेस्ड लर्निंग (CBL) हा एक अध्यापनशास्त्रीय दृष्टीकोन आहे जो मार्गदर्शन, संदर्भ-प्रदान, मूलभूत ज्ञान आणि बौद्धिक विश्लेषणाद्वारे समर्थित असलेल्या अनुभवातून सर्वाधिक सखोल शिक्षण मिळते या विचारावर आधारित आहे. वैयक्तिक निरीक्षण आणि सामाजिक परस्परसंवादावर आधारित विचारशील ज्ञान आणि कल्पना विद्यार्थ्यांना अभ्यासक्रमाच्या विषयांवर आणि विद्वत्तापूर्ण युक्तिवादांवर आणण्याची संधी व्यक्तींसाठी आणि अभ्यासक्रमाच्या सामग्रीसाठी शिकण्याच्या अनुभवात सखोलता आणते.

महत्त्वपूर्ण संज्ञा : समुदाय-आधारित शिक्षण

Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal's licensed Based on a work at <http://www.goeiirj.com>

प्रस्तावना :

समुदाय-आधारित शिक्षण म्हणजे विविध प्रकारच्या शिक्षण पद्धती आणि कार्यक्रमांचा संदर्भ आहे ज्याचा वापर शिक्षक शाळांमध्ये जे शिकवले जात आहे ते त्यांच्या आसपासच्या समुदायांशी जोडण्यासाठी वापरतात, ज्यात स्थानिक संस्था, इतिहास, साहित्य, सांस्कृतिक वारसा आणि नैसर्गिक वातावरण यांचा समावेश होतो. समुदाय-आधारित शिक्षण देखील या विश्वासाने प्रेरित आहे की सर्व समुदायांमध्ये आंतरिक शैक्षणिक मालमत्ता आणि संसाधने आहेत ज्यांचा वापर शिक्षक विद्यार्थ्यांसाठी शिकण्याचा अनुभव वाढविण्यासाठी करू शकतात.

उद्दिष्टे :

१. समुदाय – आधारित शिक्षण हि संकल्पना अभ्यासणे.
२. समुदाय – आधारित शिक्षण आणि सद्यपरिस्थितीत त्याची व्यावहारिकता अभ्यासणे.
३. भारतीय आणि पाश्चात्य देशांमध्ये समुदाय – आधारित शिक्षणाची सद्यस्थिती यांचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.

➤ समुदाय – आधारित शिक्षण हि संकल्पना

" सामुदायिक भागीदारांसह क्षेत्र-आधारित "अनुभवात्मक शिक्षण" ही एक शिकवण्याची रणनीती आहे - आणि बऱ्याचदा अभ्यासक्रमाचा एक आवश्यक भाग आहे. विद्यार्थ्यांना ते अभ्यासक्रमात शिकत असलेल्या समस्यांचा आणि समाजातील समस्यांचे विश्लेषण आणि निराकरण करण्याच्या सतत प्रयत्नांसह थेट अनुभव देणे ही कल्पना आहे. या कार्यक्रमांमधील एक महत्वाचा घटक म्हणजे विद्यार्थ्यांनी ते जे शिकत आहेत ते वास्तविक-जागतिक व्यवस्थेमध्ये लागू केले पाहिजे आणि त्यांच्या सेवा अनुभवांवर वर्गाच्या रचनेमध्ये प्रतिबिंबित केले पाहिजे.

" अध्यापन आणि शिकण्याचा दृष्टीकोन जो शैक्षणिक अभ्यासासह समुदाय सेवेला एकत्रित करतो ज्यामुळे शिक्षण समृद्ध करणे, नागरी जबाबदारी शिकवणे आणि समुदायांना बळकट करणे {ज्यामध्ये सहसा प्रतिबिंब समाविष्ट असते}" (सेवा-शिक्षणावरील राष्ट्रीय आयोग).

समुदाय-आधारित शिक्षण म्हणजे शिस्तबद्ध दृष्टीकोनातून समुदायात गुंतण्याचा अनुभव.

भारताने अभूतपूर्व कोविड-19 संकटाचा सामना केला . या भीषण परिस्थितीचा मुलांच्या शिक्षणासह जीवनाच्या सर्व पैलूंवर विपरीत परिणाम झाला आहे. भारताच्या ग्रामीण भागांसाठी परिस्थिती मुख्यत्वे बिघडली आहे, जी सध्याच्या काळात जाणवत नाहीये. सध्या डिजिटल शिक्षणदेखील अत्यावश्यक आहे. तथापि, कमी प्रवेश आणि तंत्रज्ञानाचा (इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी आणि स्मार्टफोन्स) परवडण्यायोग्यतेच्या अभावामुळे,

ग्रामीण तसेच शहरी भागातील बरीच मुले, विशेषतः शिकण्याच्या तोट्यात आहेत. यामुळे शैक्षणिक समानतेतील सध्याची तफावत आणखी वाढते.

कम्युनिटी लर्निंग सेंटर्स हा भारत ई-शिक्षा कार्यक्रमांतर्गत एक उपक्रम आहे. वंचित विद्यार्थ्यांसाठी ई-लर्निंगचे संकरित मॉडेल सुरू करून दर्जेदार शिक्षण उपलब्ध करून देणे हे त्याचे उद्दिष्ट आहे. ही केंद्रे लोकांच्या जीवनात ई-तंत्रज्ञान आणि इतर डिजिटल साधनांचा समावेश करण्याच्या बहुआयामी उद्देशाने समुदायाच्या सर्वांगीण विकासासाठी उत्प्रेरक म्हणून काम करतात. ही केंद्रे तीन गटांची पूर्तता करतात ज्यांचे उद्दिष्ट शालेय विद्यार्थ्यांना शिक्षण वितरणाची गुणवत्ता वाढवणे, किशोरवयीन आणि शिक्षण घेत असलेल्या तरुणांना व्यावसायिक कौशल्ये प्रदान करणे किंवा उत्तम डिजिटल साधने, प्रशिक्षण आणि परस्पर क्रियांच्या वापराद्वारे डिजिटल आणि आर्थिक साक्षरता असलेल्या महिलांना संधी प्रदान करणे.

➤ समुदाय – आधारित शिक्षण आणि सद्यपरिस्थितीत त्याची व्यावहारिकता

विद्यार्थ्यांसाठी फायदे:

1. वास्तविक जगाचा वापर: समुदाय-आधारित शिक्षण विद्यार्थ्यांना सैद्धांतिक ज्ञान व्यावहारिक, वास्तविक जगाच्या परिस्थितीत लागू करण्यास अनुमती देते, ज्यामुळे संकल्पनांची सखोल समज निर्माण होते.
2. कौशल्य विकास: समुदायात सक्रिय सहभागाद्वारे विद्यार्थी गंभीर विचारसरणी, समस्या सोडवणे, संवाद आणि सहकार्य यासारखी महत्त्वाची कौशल्ये विकसित करतात.
3. वाढलेला सहभाग: जेव्हा विद्यार्थी पाहतात की त्यांचे शिक्षण समुदायावर थेट कसे परिणाम करते, तेव्हा ते अधिक व्यस्त आणि प्रेरित होतात.
4. वैयक्तिक वाढ: समुदाय सहभाग जबाबदारी, सहानुभूती आणि नेतृत्वाची भावना वाढवतो, ज्यामुळे वैयक्तिक वाढ आणि विकास होतो.
5. संपर्क आणि व्यावसायिक संधी: सेवा शिक्षण विद्यार्थ्यांचा व्यावसायिक संपर्क वाढवू शकतो आणि त्यांना मौल्यवान अनुभव प्रदान करू शकतो.
6. आवडीचा शोध: विद्यार्थी नवीन आवडी शोधू शकतात आणि समुदाय सहभागाद्वारे त्यांच्या निवडलेल्या क्षेत्रात त्यांची आवड पुन्हा स्थापित करू शकतात.
7. परस्पर कौशल्ये: विविध समुदाय सदस्यांशी संवाद साधल्याने विद्यार्थ्यांना आवश्यक परस्पर कौशल्ये विकसित करण्यास मदत होते.

समुदायासाठी फायदे:

- a) गरजा पूर्ण करणे: समुदाय-आधारित शिक्षण समुदायाच्या गरजा पूर्ण करण्यास आणि शाश्वत मदत प्रदान करण्यास मदत करू शकते.
- b) भागीदारी निर्माण करणे: शैक्षणिक संस्था आणि सामुदायिक संस्थांमधील सहकार्यामुळे संबंध मजबूत होऊ शकतात आणि परस्पर लाभ वाढू शकतात.
- c) नागरी सहभाग: सामुदायिक सहभागामुळे नागरी जीवनात सक्रिय सहभाग वाढतो आणि विद्यार्थ्यांमध्ये जबाबदारीची भावना निर्माण होते.

➤ भारतीय आणि पाश्चात्य देशांमध्ये समुदाय – आधारित शिक्षणाची सद्यस्थिती यांचा तुलनात्मक अभ्यास

भारत आणि पाश्चात्य देशांमध्ये समुदाय-आधारित शिक्षणाची व्याप्ती आणि दृष्टिकोन लक्षणीयरीत्या भिन्न आहेत. पाश्चात्य प्रणालींमध्ये बहुतेकदा व्यावहारिक शिक्षण आणि विद्यार्थी-केंद्रित दृष्टिकोन एकत्रित केले जातात, परंतु भारतीय प्रणाली सैद्धांतिक ज्ञान आणि शिक्षक-केंद्रित शिक्षणाला प्राधान्य देतात. भारताला दर्जेदार शिक्षण आणि संसाधनांच्या उपलब्धतेसह आव्हानांचा सामना करावा लागत आहे, विशेषतः ग्रामीण भागात.

• पाश्चात्य देश:

व्यावहारिक शिक्षण: पाश्चात्य शिक्षण प्रणाली अनेकदा प्रत्यक्ष प्रकल्प, आंतरवासिता आणि वास्तविक जगातील समस्या सोडवण्याद्वारे ज्ञानाच्या व्यावहारिक वापरावर भर देतात.

विद्यार्थी-केंद्रित दृष्टिकोन: शिक्षक स्वतंत्र शिक्षण आणि टीकात्मक विचारांना प्रोत्साहन देऊन सुविधा उपलब्ध करून देणारे म्हणजेच सहकार्यात्मक भूमिकेत असतात.

वैयक्तिक कौशल्यांवर लक्ष केंद्रित करा: वैयक्तिक कौशल्ये आणि प्रतिभा विकसित करण्यावर जास्त भर दिला जातो.

तांत्रिक एकीकरण: पाश्चात्य शाळा बहुतांशी शिक्षण आणि अध्यापनात तंत्रज्ञानाचा वापर करतात.

• भारत:

सैद्धांतिक भर: भारतीय प्रणाली अनेकदा व्यावहारिक वापरापेक्षा सैद्धांतिक ज्ञानाला प्राधान्य देते, परीक्षांसाठी लक्षात ठेवण्यावर लक्ष केंद्रित करते.

शिक्षक-केंद्रित दृष्टिकोन: भारतीय वर्गखोल्या अधिक शिक्षक-केंद्रित असतात, माहिती आणि मूल्यांकन देण्यावर लक्ष केंद्रित करतात.

सुविधेसह आव्हाने: विशेषतः ग्रामीण भागात दर्जेदार शिक्षणाची उपलब्धता ही एक महत्त्वाची आव्हान आहे.

कौशल्यांवर वाढता भर: कौशल्य-आधारित शिक्षण एकत्रित करण्यासाठी आणि व्यावहारिक कौशल्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी प्रयत्न सुरु आहेत.

• भारत आणि पाश्चात्य देशांमधील विशिष्ट क्षेत्रांमध्ये फरक:

समालोचनात्मक विचारसरणी आणि सर्जनशीलता:

पाश्चात्य शिक्षणामध्ये समीक्षात्मक विचारसरणी आणि सर्जनशीलतेला प्रोत्साहन दिले जाते, तर भारतीय शिक्षण या कौशल्यांवर कमी भर देऊ शकते.

व्यावसायिक शिक्षण:

पाश्चात्य देशांमध्ये अनेकदा मजबूत व्यावसायिक शिक्षण प्रणाली असतात, तर भारतात या क्षेत्रावर कमी भर दिला जाऊ शकतो.

प्रमाणित चाचणी:

दोन्ही प्रणालींमध्ये प्रमाणित चाचणी सामान्य असली तरी, भर आणि परिणाम वेगवेगळा असू शकतो.

कुटुंब आणि समुदायाची भूमिका:

भारतात, कुटुंब आणि समुदाय विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात, ज्यामध्ये त्यांच्या अभ्यासाला पाठिंबा देणे आणि प्रोत्साहन देणे समाविष्ट आहे.

• आव्हाने आणि संधी:

तफावत भरून काढणे:

शिक्षणाच्या सैद्धांतिक आणि व्यावहारिक पैलूंमधील दरी भरून काढणे, तसेच सर्व विद्यार्थ्यांसाठी दर्जेदार शिक्षणाची समान उपलब्धता सुनिश्चित करणे या आव्हानांना भारताला तोंड द्यावे लागत आहे.

पाश्चात्य सर्वोत्तम पद्धतींचा समावेश करा:

प्रायोगिक शिक्षणावर अधिक भर देणे, विद्यार्थी-केंद्रित सूचना आणि टीकात्मक विचारसरणी यासारख्या पाश्चात्य शिक्षण प्रणालींमधील काही सर्वोत्तम पद्धतींचा समावेश करून भारताला फायदा होऊ शकतो.

नवीन शिक्षण धोरण २०२०:

नवीन शिक्षण धोरणाचे उद्दिष्ट या आव्हानांना तोंड देणे आणि टीकात्मक विचारसरणी, सर्जनशीलता आणि समस्या सोडवण्याच्या कौशल्यांवर लक्ष केंद्रित करून शिक्षणासाठी अधिक समग्र आणि बहुविद्याशाखीय दृष्टिकोनाला प्रोत्साहन देणे आहे.

शेवटी, भारतीय आणि पाश्चात्य शिक्षण प्रणालींमध्ये काही चांगल्या आणि काही वाईट गोष्टी असल्या तरी, समुदाय-आधारित शिक्षणाकडे पाहण्याच्या त्यांच्या दृष्टिकोनात लक्षणीय फरक आहेत. भारत आपल्या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी आणि पाश्चात्य शिक्षण मॉडेल्सपासून प्रेरणा घेऊन अधिक व्यावहारिक आणि विद्यार्थी-केंद्रित दृष्टिकोनाकडे वाटचाल करण्यासाठी काम करत आहे.

समारोप :

साक्षर नसलेल्या प्रौढांच्या शैक्षणिक गरजा पूर्ण करण्यात सामुदायिक शिक्षण केंद्रे महत्वाची भूमिका बजावतात. या सर्वांचे अंतिम उद्दिष्ट व्यक्तींना स्वावलंबी बनण्यासाठी आणि प्रभावीपणे सरकारी मदत मिळवण्यासाठी आवश्यक असलेल्या कौशल्ये आणि ज्ञानाने सक्षम बनविण्याचे आहे. या सेवांमध्ये मूलभूत साक्षरता कौशल्ये समाविष्ट आहेत, ज्यात वाचन, लेखन आणि संख्या यांचा समावेश आहे. कम्युनिटी लर्निंग सेंटर्स व्यक्तींना सरकारद्वारे प्रदान केलेल्या संसाधने आणि सेवांबद्दल तसेच त्यांच्या जीवनाची गुणवत्ता लक्षणीयरीत्या वाढवू शकणाऱ्या इतर समर्थन कार्यक्रमांबद्दल शिक्षित करून माहितीतील अंतर भरून काढतात.

तांत्रिक आणि व्यावसायिक कौशल्ये विकसित करण्यासाठी लक्षित प्रदेशातील तरुणांना कौशल्याभिमुख अल्प-मुदतीचे व्यावसायिक प्रशिक्षण कार्यक्रम प्रदान करण्यात , अनेक कुटुंबांना मूलभूत आरोग्यसेवेचा अभाव आहे, ज्यामुळे त्यांच्यामध्ये आरोग्य स्वच्छतेबद्दल जागरूकता निर्माण करण्यात सामुदायिक शिक्षण केंद्रे महत्वाची भूमिका बजावतात.

संदर्भ :

१. <https://www.marshall.edu/ctl/community-engagement/what-is-service-learning#:~:text=Community%2Dbased%20learning%20refers%20to,cultural%20heritage%2C%20and%20natural%20environments.>
२. <http://tinyurl.com/jrhp4x>
३. <http://edglossary.org/community-based-learning/>
४. <https://www.aacu.org/leap/hips>